

Jelige: Rózsaablak

**Az egyházasdengelegi Szent Imre templom román kori
periódusának problémái**
OTDK – dolgozat

2014. 11. 27

Tartalom

I. Bevezetés.....	3
II. Az alaprajz kérdései és a rekonstrukciós kísérletek	4
1. „Centrális” templom, „ellenszentély” ...?	5
2. Torony nélkül.....	6
3. Toronnyal.....	9
4. Az alaprajzból eredő problémák konklúziói	10
III. A keltezés dilemmái és a birtoklástörténet	11
1. Mikor épülhetett az első templom? A keltezés kérdése	11
2. Kinek a temploma? Egyházasdengeleg középkori birtoklástörténete	13
IV. Edények a falban	15
1. “Edény” -és építőáldozatok	16
a. Szakrális építőáldozatok a középkori Magyarországon	17
b. Nem szakrális épülethez köthető “edényáldozatok”	18
2. Akusztikai edények	19
V. Összegzés	20
Függelék I: Képmelléklet	22
Függelék II.....	30
Családfák I.: Kőényesréold nemzetség	30
Családfák II.: Dengelegiek (Böhönce-fiak)	31
Családfák III.: Rédeiek.....	33
Bibliográfia.....	34

I. Bevezetés

A Nógrád megyei kis falu, Egyházasdengeleg Árpád-kori temploma nehezen illeszthető be középkori templomaink sorába. Az egyházasdengelegi Szent Imre templom román kori preiódusát három jellemző teszi unikálissá: a kekezés nehézsége, a sajátos alaprajzának értelmezési problémái, és a falában elhelyezett edények. A jelen dolgozat keretei között részletesen kibontom a vitás építészeti kérdések körüli pro és kontra érveket, miközben az építéstörténet áttekintésével igyekszem választ adni a fellmerülő kérdésekre. Mindezeket Kozák Károly, Sedlmayr János és a saját felméréseim alapján készült számítógépes rekonstrukciókkal illusztrálom, hogy bemutassam a feltételezhető építészeti periódusokat és azok lehetséges változatait.

Jelen témánkhöz kapcsolódóan magáról Egyházasdengelegről annyit érdemes megemlíteni, hogy egy Pásztótól délnyugatra, a Cserhátalján, dombokkal körbevett medencében, Nógrád megye déli részén, középkori nevén Kisnógrádban fekvő település¹. A területet és a falut is a Bér - a középkorban Dengeleg - patak osztja hosszában ketté, amiről a hagyomány szerint a falut elnevezték. Igazából az elnevezés valószínűleg „döngöleg”, vagyis „kis domb, halom” jelentésből ered, az egyházas jelző pedig a templomára utalhat, ami a település központjától keletre, a temetőben, egy kisebb magaslaton található. A Szent Imre titulusú templom ma egy kőből falazott hajóból áll, amelyhez keletről egy keskenyebb, egyenes záródású, két jól láthatóan elkülönült részre tagolódó, téglából épült szentély kapcsolódik. A szentély két része kétszeres beugrással alkot egészet, és északról egy kőből falazott sekrestyével egészül ki. A templom nyeregtetővel fedett, amely a szentélyzáródás felett leköntyölt. A hajót fagerendás síkmennyezet és kőpadló, a szentélyt barokk keresztboltozat és téglapadló borítja. A templom nyugati homlokzata előtt ma kőkereszt és fazsindellyel fedett, lábakon álló, modern harangláb áll.

Első pillanatban szembeszökő, hogy a templomnak két építési periódusa különíthető el: román kori és gótikus szakaszokra osztható (1. ábra). A román kori rész téglából épült, hajójához kettős beugrással csatlakozik egy négyzetes szentély, és ez a kettő együtt alkotja a mai szentélyt is. A középkorban a hajóhoz nyugat felől – szinte a román kori szentély tükörképeként – egy nyugati épületrész csatlakozott megismételve a keleti oldal alaprajzát. Ezt az épületrészt a 14/15. századi gótikus hajóbővítés során lebontották, továbbá a román

¹ BALOGH 2002, 8.

kori hajót észak felől sekrestyével toldották meg. Ekkor került át a templom addig szokatlan északi bejárata nyugatra. Az északi hajófal nyugati részén félköríves lezárású ajtónyílás van, ez lehetett a román kori templom kapuja, amibe később beleépítették a gótikus sekrestye kisebb ajtajának keretköveit (2. ábra). A román kori templom északi hajófalán egy kívül-belül tölcseres kávájú, félköríves lezárású ablak és egy körablak található, a párkányon jellegzetes farkasfogas fríz húzódik. A déli oldalon három részsűs ablakot bontottak ki a falkutatás során, addig peddig egy nagyobb, nem középkori, de részsűs ablakot használtak, amit a helyreállítás során visszafalaztak. Horváth Alice és Pattantyús Á. Ádám a déli oldalon feltárt részsűs ablakok záradékainak magasságából arra következtetnek, hogy a román kori templom hajóját sík famennyezet boríthatta.² Ezt bizonyítja, hogy boltozat nyomát nem találták a kutatás során.

A Sedlmayr János által végzett műemléki helyreállítást megelőzően 1973-ban folytatott falkutatást Gulyás Gyula, és 1974-76 között zajlott a Kozák Károly vezette ásatás. Az ásatás első évében a cél a járósintek meghatározása, valamint az alapozásra vonatkozó ismeretek pontosítása volt, a második évben tisztázták a két periódust, harmadévben pedig a templom körüli temetkezéseket tárták fel. Főként ezen kutatások dokumentációs anyagából, a helyreállító Sedlmayr János és az ásató Kozák Károly felméréseiből és saját megfigyeléseimből dolgoztam, és az ezek alapján készült rekonstrukciókért az anonimitás érdekében csak a szóbelin megnevezett segítőtársamnak tartozom köszönettel. Előre kell bocsátani, hogy habár elsőre bőségesnek tűnik a dokumentáció³, az sokszor nem informatív (a képek rossz minőségűek; méretarány és tájolás nélkül maradtak ránk; nincs egyszerre rajz és fotó ugyanarról a jelenségről, vagy teljesen hiányoznak - pl. akusztikai edények, emeleti ajtó belseje, stb.) - vagy túlzottan informatív. Ezalatt azt értve, hogy a munkáról le kell fejteni Kozák Károly időként túlságosan is hipotetikus, mégis általa tényként kezelt preconcepcióit. Ezekről a későbbiekben szólok úgy az alaprajz, mint a falban talált edények vonatkozásában.

II. Az alaprajz kérdései és a rekonstrukciós kísérletek

A román kori templom alaprajzi (3. ábra) dilemmái a nyugati épületrész körül forognak. Ennek feltárt NY-K-i irányú falai a diadalívtól ÉK-en és DK-en nagyjából 0,4 m-es visszaugrással folytatódik Ny-i irányba, ami hasonlóságot mutat a szentély formájával. Kozák

² HORVÁTH – PATTANTYÚS Á. 2002, 11.

³ Minden ásatási évből rendelkezünk naplóval és jelentéssel, illetve fotótáblákkal és metszet- és alaprajzokkal.

Károly szerint a kettő tökéletesen egyforma⁴, de a saját felmérés szerint eltérés van a méretükben, igaz, a kettős beugrás mind K-en, mind Ny-on hasonló arányokkal található meg. A következőekben ezt az épületrészt igyekszünk megérteni.

1. „Centrális” templom, „ellenszentély”...?

Kozák Károly az ásatási jelentéseiben, így a Régészeti Füzetekben közreadott jelentésében⁵ is hangsúlyozza egy centrális templomra vonatkozó elképzelését⁶, habár a magyarországi centrális templomok általa felállított tipológiájába⁷ Egyházasdengeleg mégsem illeszkedik bele, hiszen a szerző itt kizárólag a kerek alaprajzú, illetve többkaréjos templomokra szorítkozik. Egyenes szentélyzáródásával a Tolna megyei Tevel elpusztult templomához hasonlítható leginkább, ám az középpontosan tükrös alaprajzú⁸, mi több, alig rendelkezünk róla ismerettel - hisz csak légi fotó van róla-, így az összehasonlítás talán elhamarkodott. Ezek alapján ki kell jelentenünk, hogy Egyházasdengeleg esetében nem beszélhetünk centralitásról.

Érintőlegesen meg kell említenünk, hogy Magyarországon nem példa nélküli a nyugati szentéllyel ellátott templomtípus sem. Ilyen a pannonhalmi apátsági templom első periódusa⁹, és feltételezések vannak arról is, hogy a váci székesegyház¹⁰ és a Szer monostori templom ötödik periódusa is hasonló elrendezést mutatott¹¹. Hangsúlyozni kell azonban, hogy az utóbbi kettő erősen vitatott, Trogmayer Ottó szermonostori koncepcióját¹² például Tóth Melinda és Takács Imre erősen bírálta¹³, Buzás Gergely váci elméletét pedig Tettamani Sarolta¹⁴ vitatta. Ám ha megengedjük magunknak, hogy csupán elméleti vonalon továbbgondoljuk mindezt, akkor eljuthatunk az Ottó – kori német, birodalmi templomépitészet reprezentációs kérdéseire¹⁵. Természetesen ezúttal sem feleltethetők meg a feltételek egymásnak, hiszen teljesen más méretekről és funkcióról van szó a falusi templomunk esetében. A realitáshoz visszatérve az megemlíthető, hogy a nem messze található Esztergom-szigeti bencés apácakolostor kisméretű temetőkápolnája világosan kirajzolja az ellenszentélyes¹⁶

⁴ JEL 1977, 1.

⁵ KOZÁK 1977,45.

⁶ JEL 1976, 2; JEL 1977, 2.

⁷ KOZÁK 1985, 107-144.

⁸ K. NÉMETH 2011, 163.

⁹ LÁSZLÓ 1996, 143-169; vö. TAKÁCS 2001, 317.

¹⁰ BUZÁS 2001, 225.

¹¹ TROGMAYER-ZOMBORI 1980, 45.

¹² TROGMAYER-ZOMBORI 1980, 45.

¹³ TÓTH - TAKÁCS 2001 383–389.

¹⁴ TETTAMANTI 2005, 231-232.

¹⁵ Lásd bővebben BANDMANN 1951, 228–229., vö. TAKÁCS 2010, 576-581.

¹⁶ A fogalmat TAKÁCS 2010 alapján használom.

elrendezést.¹⁷ A 13. századot megelőzően épült templomokkal mutatott hasonlóságot teret engednek annak a feltételezésnek is, hogy Egyházasdengeleg román kori temploma esetleg a 13. századnál korábbra keltezhető lenne, ahogy azt a hagyomány tartja¹⁸. Azonban a keltezésről egy későbbi fejezet szól bővebben.

Másrészről viszont célravezetőbbnek találom nem a kivételes, hanem a gyakori egyenes szentélyzáródású, falusi templomok sorával¹⁹ összevetnünk Egyházasdengeleg román kori templomát, és az occami elvet követve, az egyszerű magyarázatokra törekednünk. Ezt az elvet igyekszem a torony kérdésében is követni.

2. Torony nélkül

Rátérve a rekonstrukciós kérdésekre, Kozák Károly szerint nem toronnyal, hanem inkább kegyúri karzattal van dolgunk.²⁰ Amelyre – vagy egy padlásterbe - vezethetett fel a román kori hajó DNy-i sarkában, emeletmagasságban elfalazott, félköríves ajtó – véli az ásató.²¹ Ennek értékelése azonban nem lehetséges, hiszen az ajtó mögötti járatot nem tárták fel, vagy nem dokumentálták, amikor bebetonozták. Az ajtó problematikájára később még kitérünk részletesebben.

Mindenek előtt a kegyúri karzat fogalmát kell felülvizsgálnunk, mivel az mára meghaladottnak tekinthető, hiszen a kutatás inkább liturgikus funkciót tulajdonít a nyugati karzatoknak, semmint reprezentációs funkciót.²² Korábban Entz Géza az acheeni palotakápolnából eredeztetve vezette le a Westwerkeket, illetve a nyugati kegyúri karzatokat.²³ Ezeknek a monumentális építkezéseknek a redukciójának tekintette a falusi templomok nyugati karzatait is. Később Andrzej Tomaszewski végzett elsőként összehasonlító elemzést Kelet-Európa nyugati karzatos templomairól, amelyben alapvetőnek tekintette, hogy a liturgikus funkció megelőz minden más szempontot a középkori templomok értékelésekor²⁴. Entz Géza saját korábbi elméletét felülvizsgáló tanulmányában Tomaszewski alapján gondolta újra a falusi templomok karzatának funkcióit. Okleveles adatokkal alátámasztva tényként kezelte, hogy a kegyúr helye a templomban az oltár

¹⁷ LOVAG 2001, 346-349.

¹⁸ A falu emlékezete szerint a korai Imre-kultuszhoz köthető a templom felépítése. vö. BALOGH 2002, 60-61.

¹⁹ KOZÁK 1965, 133-156; KOZÁK 1965, 223-25; KOROKNAY 1958, 98 – 128.

²⁰ JEL 1976, 3.

²¹ Megjegyzendő, hogy addig, amíg Kozák Károly nem találta meg a nyugati épületrészt, addig következetesen toronyba vezető lépcsőről írt a naplóban.

²² vö. SZAKÁCS 2004.

²³ ENTZ 1959, 130-142.

²⁴ TOMASZEWSKI 1974, 246.

környékén kereshető, és nem a templom nyugati felében.²⁵ Úgy vélte, szemben a nemzettségi monostorokkal, amelyek karzata kápolnaként szolgálhatta a család áhitatát, a falusi templomok karzata ehhez túl kicsi alapterületű. Entz felvetette, hogy ha nem ott ült a kegyúr, és kápolna sem működhetett mindegyikben, akkor mi lehetett a karzat funkciója. Válaszában megjelenik egy harmadik lehetséges használati mód, ez pedig az értékőrzés. Mindezeket mérlegelnünk kell, ha állást kívánunk foglalni a karzat kérdésében.

Amennyiben rekonstruáljuk (4. ábra) a karzatot, alapul kell vennünk a román kori karzatok mintáját.²⁶ Az egyházasdengelegi karzathoz legközelebb a zalaszentmihályfai templom kórusa állhat, szűk terével, felül egyárkádós kiképzésével és azzal a fontos ténnyel, hogy a karzat a nyugati épületrész teljes mélységében végighúzódik²⁷ (5. ábra). Az egyházasdengelegi karzat egyetlen bizonyítékának azonban a három meter magasban lebegő ajtó tekinthető, mivel pillér vagy oszlop alapozásokat nem tártak fel a román kori hajóban²⁸. Ez az ajtó, amit figyelembe kell vennünk a rajzoláskor, hiszen megközelíthetővé kell válnia mindenféleképpen.

A másik karzatépítő elem a román kori templom hajóját Ny-ról határoló árkádív. Ennek a román kori tégláivnek a nyomai megfigyelhetők a ma álló, gótikus ív felett. (6. ábra). A gyakorlatban azt láthatjuk, hogy a karzat a hevederív síkjába kell, hogy essen, mivel nincs nyoma a román kori É-i hajófalon lefaragásnak, konzolnak vagy gerendafészeknek. Ellenben a D-i falon az ajtó alatt az archiv fényképeken (7. ábra) megfigyelhető egy – mára már lefaragott - minimális kiugrás, amely lehetőséget ad egy falépcső csatlakozására.

Ezen a ponton elengedhetetlen értelmeznünk az emeleti ajtót. Arra, hogy hová vezetett, a dokumentáció sajnos nem ad választ: sem szövegesen, sem fotókon nem egyértelmű, mi van az üregben mögötte. Felmerülhetne ugyan, hogy az ajtó esetleg kifelé vezetett. Ugyanakkor le kell szögezni, hogy – a még később tárgyalandó - alaposan feldolgozott írásos források nem említenek a templom mellett épületet, sem a faluban udvarházat, amivel összeköttetésben állhatna. Továbbá a helyreállított külső falon jelenleg nincs nyoma befalazott ajtónak, és az archiv képek sem rajzolják azt ki. Így el kell vetnünk ezt az elképzelést.

A másik lehetőségünk, hogy az ajtó nem ki, hanem felfelé vagy oldalra vezetett a falban. Nehezen tudom elképzelni, hogy a mindössze nyolcvan centiméter széles fal nem roskadna

²⁵ ENTZ 1980, 137.

²⁶ vö. SZAKÁCS, 2004, 2007.

²⁷ vö. H. VALDÁR 1974, VALTER 1974.

²⁸ Egyetlen, a templom gótikus faragásaival rokonságot mutató oszloptörredék került elő újkori rétegből, így az nem tekinthető egyértelműen a román kori karzat részének. A rekonstrukcióhoz nem használtuk fel.

össze egy falfolyosótól, azonban ma is álló példák ellentmondanak a fizikáról vallott feltételezéseimnek. Példának okáért a boldvai templom déli falában húzódó lépcsős folyosó belső szélessége csak 70 cm. Külső és belső oldalán egy-egy téglá hosszúságú, vagyis 30-30 cm vastag a fal, azaz összességében 130 cm a falvastagság²⁹ (8. ábra). Siter³⁰ keskeny folyosója egy földszinti ajtótól szintén a karzati ajtóig vezet. Somlyóújlak példája tekinthető a legérdekesebbnek, ahol a folyosó körben végighúzódik a teljes templomon.

Ezek alapján nem kizárható, hogy Egyházasdengelegen az emeleti ajtó is egy falban elforduló kis folyosót takar. Ezt indololhatja, hogy az É-i részen - a metszetrajzon jól láthatóan (9. ábra) - vastagabb a diadalív alapozása, mint a D-i részen. Ez utalhat arra, hogy itt nagyobb stabilitásra volt szükség. Ennek értelmében az ajtó megközelíthető egy belső falépcsőn, és innen a falban elfodulva juthatunk a diadalív túloldalára, a meglehetősen zárt karzatra. A többi megközelítési lehetőséget a torony ötletének felvázolása során tekintem át. Mindenesetre nagyon hasonló - és egyben nehezen érthető - a kép a bényi templom középkori állapotában megmaradt szentélyében is, ahol a belső keleti falakon lebeg érthetetlenül a két ajtó (10. ábra). Ha bizonyítható lenne a dengelegi falfolyosó, akár a kekezésben is segítségünkre lehetne a korai analógiák okán.

Kozák a dengelegi torony feltételezése ellen az egyező falvastagságot hozta fel, továbbá az alaprajzi szabályosságot és a templom szokatlan magasságát.³¹ Munkám korábbi fázisában egyetértettem ezekkel az érvekkel, és elvettem a torony elképzelését, azonban a rekonstrukciók rajzolása közben ártékelődött minden eddigi a priori érv. Ez a torony nélküli, szimmetrikus opció (11. ábra) sajnos több kérdést vetne fel, mint amennyit megválaszol. Hiszen torony hiányában indokolatlan a nyugati épület rész szűkülése, mivel a román kori karzatok sorozata azt mutatja, hogy torony nélkül a teljes hajó szélességében végighúzódnak. Csak abban az esetben van értelme a karzatot ennyire behúzni, ha egy torony szélessége adja az alapterületét. Ismét érdemesebb nem a különlegesre fókuszálni, és ezt az utat követve gondolkozni, hanem a szokásossal mutatott hasonlóságokat figyelembe venni, és toronyaljként értelmezni a lehetséges karzatot.

²⁹ bővebben VALTER 1999

³⁰ EMŐDI 2010, 18.

³¹ JEL 1976, 3.

3. Toronnyal

Ezzel szemben Horváth Alice és Pattantyús Á. Ádám építészek már elve inkább torony és karzat mellett érvelnek. Szerintük a téglából készült hevederív nem diadalív – ahogy Kozák Károly értelmezte kétszentélyes elképzelésében – , hanem valójában teherhárító ív³², így szerintük a torony felső szintje nyitott karzattal csatlakozhatott a templomtérhez.³³ Azonban az általuk közölt, elnagyolt rekonstrukció is hibás, ugyanis nem veszi figyelembe a nyugati épületrész kettős beugrását, így itt egy egyszerű négyzetes alaprajzú tornyot láthatunk (12. ábra).

A saját rekonstrukciónkon egy torony esetében a karzat a torony első emelete lenne, így a hevederív saját nyílásával vezetne át oda a hajóból (13. ábra). Ha orvosolni akarjuk a helyreállító építések hiányosságát, akkor innentől két opciónk adódik. Egyrészről azt feltételezhetjük, hogy az alaprajzon (3. ábra) jól megfigyelhető kettős beugrás a torony belső alaprajzában is, ezáltal annak teljes tömegén megjelenik. Ezzel szemben már a rajzolás közben világossá vált, hogy így nem lehetséges az építkezés, ezért a beugrás csak kívül jelenik meg a hajó magasságáig, maga a torony a megszokott négyzetalaprajzra nehezedik, és egyszerű hasábként emelkedik (14. ábra). Ebből az következik, hogy a fal így dupla vastagságúvá válik azon a részen, ahol a hevederív húzódik és ahol a falfolyosónak el kéne fordulnia, ezzel orvosolva a vékony falak problémáját, az ív pedig tartaná a tornyot keletről. A toronynak nem is szükséges túl nagy magasság, mivel a hajó már önmagában meglepően magas (6 méter), elég épp a hajó tetőzetének tetejéig érnie a falazásnak. Még jobban megkönnyíti a szerkezetet, ha a torony jelentős része fából készül.

Azonban egy ilyen három oldalról zárt, egy árkádos karzattal a hajóra nyíló torony is meglehetősen szokatlan a magyarországi romanikában³⁴ (15. ábra.) Továbbá még mindig értelmezésre szorul az így keletkező háromoldalról zárt nyugati épületrész is, amely felett a karzat, afelett opedig a torony emelkedne. Se cáfolni, se bizonyítani nem lehet egy toronyaljban megszokott nyugati kapu létezését, mivel a nyugati épületrész nyugati falát kereső kutatóárok azt mutatta, hogy a falat megbolygatták az újkori sírbeásások. Amennyiben létezett volna nyugati kapu az indokolná, így a nyugati épületrész földszintje közlekedő térré válna, és ez indokolná, miért nem ebből a szűk térből indul a karzat, illetve torony lépcső, és miért szükséges a falfolyosó. A nyugati kapu létezése esetén az eddig ismert északi kapu talán

³² Kérdéses, ez a terminológia alkalmazható-e, ha nyitott az ív alatt a fal.

³³ HORVÁTH – PATTANTYÚS Á. 2007, 10.

³⁴ A mintát lásd bővebben SZAKÁCS 2004, SZAKÁCS 2007.

liturgikus funkcióval lenne magyarázható. Ha nem volt kapu, akkor egy három oldalról zárt kis alapterületű terünk van a nyugati épületrész földszintjén. Nem kizárt, hogy a szentélyhez hasonlóan résablakokkal megvilágított is lehetett, hogy ne legyen sötét a tér.

A funkcióját szintén csak találgatni lehet. Az Entz által felvetett tároló tér is elképzelhető itt, ugyanakkor ahhoz az épületrész talán nem elég zárt. Továbbá akár indulhatott innen egy lépcső is felfelé. Ha a torony, és így a karzat is megközelíthető a nyugati épületrészen keresztül, akkor a korábban vizsgált emelti ajtó mögött nem kizárható egy, a síkfödém fölött elképzelt, padlástérbe induló járat.

4. Az alaprajzból eredő problémák konklúziói

Tehát összességében úgy tűnik, a templom eredetileg toronnyal épült, amelynek első emelete egy karzatra, amely egy hevederívvel a hajóba nyílt. Megközelítése lehetséges lehetett a hajóból induló lépcsőről elérhető, a deli falba vágott ajtón keresztül, úgy látszik, falfolyosós megoldással.

Nem ördögtől való elgondolni azt sem, hogy miért bonthatták el a templomtoronyt. Úgy vélem, az elbontás indoka nem csak a bővítésben, esetleges birtokosváltásban vagy akár divatban keresendő, hanem a templom statikai problémáiban is. A templom már az ötvenes évekből származó archív fényképeken is repedezett falú, és restaurálásért kiált. 1952 - ben Pálos Frigyes, a váci egyházmegye műemléki bizottságának képviselője és Dümmerling Ödön építészmérnök a beázásoktól megviselt tetőaljazatot műemléki palára cserélték, a tetőszerkezet alá pedig vasbeton koszorút emeltek. Alig húsz évvel később, a hetvenes évek ásatását is helyreállítás indokolta, hiszen a repedések miatt szinte összedőléssel fenyegetett. Az ásatás utáni felújítás ellenére már pár évvel később, 1978-ban újra megjelentek a hosszú repedések a homlokzaton³⁵. Sedlmayr János dokumentumaiból kiderül, hogy a repedés indoka abban keresendő, hogy a templom süllyed az agyagos talajtól, amire annak idején épült. Az agyag miatt nem sikerült évszázadok óta elvezetni a vizet a templom alól, és emiatt folyamatos mozgásban voltak a falak. Elviekben csatornázással és betonkoszorúval 1987-ban megoldották ezt a kérdést, de gyakorlatban a kétezres években pattanytús-Ábrahám Ádámnak és Horváth Alicenak újra orvosolniuk kellett a problémát. Ekkor az alapfalak megerősítése után hosszanti irányú furatokat készítettek a falakban, hogy elhelyezzék bennük a falkötő

³⁵ SEDLMAYR 1987.

rudakat, melyeket a szükséges mértékben feszültség alá helyeztek³⁶. A rudak így a falakat szorosan össze tudják fogni, miközben rugalmasságuknak köszönhetően egy minimális mozgást engednek.

Ilyen feltételek mellett, hogyan várhatjuk el, hogy egy feltételezhetően igen könnyű szerkezetű épület hosszú ideig elbíron egy tornyot egy folyamatosan mozgó talajon? Vegyük példának, hogy 1955-ben a harangláb helyett eredetileg jóval a templom magassága fölé emelkedő, külön álló harangtornyot terveztek³⁷, ami valamiképp végül nem készült el. Ennek számos oka lehet, de az is feltételezhető, hogy világossá vált a tervezés közben a kivitelezhetetlensége. Mindezek alapján nem kizárható, hogy a középkori téglatorony lebontását annak megrepedezése okozhatta. Indokolná ezt a magyarázatot az a tény is, hogy 1773-tól adatolhatóan³⁸ a hetvenes évek ásatásáig végig kis fa huszártornya volt a templomnak, tehát tartós tornyot később sem kapott.

III. A keltezés dilemmái és a birtoklástörténet

1. Mikor épülhetett az első templom? A keltezés kérdése

Az alaprajzból egyenesen következik a keltezés problémája: a négyzetes szentélyzáródás alapján keltezte a templomot Kozák Károly a 13. századra³⁹. Ez viszont a saját, azóta meghaladott keltezési elképzelésén alapult, amelyben az egyenes szentélyzáródás hazai megjelenését a ciszterciek betelepülésével kapcsolta össze. Hiába kezeli az ásató a teljes dokumentációban tényként a 13. századi eredetet, előlről kell kezdeni a templom keltezésének megoldását. Kiinduló pont, hogy a település első említése 1221-ből⁴⁰, a templomé 1315-ből⁴¹ származik, így ez az ante quem időpontunk. A stíluskritika alapján nem kizárt a templom 13. századi építése, de a jellemző farkasfogas díszítésre (16. ábra) szintén van korábbi precedensünk, például a lengyeltóti plábania templom 12. századi szentélyén látható fríz (17. ábra).⁴² De példaként említhetnénk a szintén 12. századra keltezett Karcsa vagy az ezzel egykorú egyenes szentélyzáródású Máriaszéplak (18. ábra) téglatemplomainak díszítését is.

³⁶ lásd bővebben HORVÁTH – PATTANTYÚS Á. 2007.

³⁷ BÁN Attila: Harangtorony építési terve, 1955.

³⁸ HORVÁTH – PATTANTYÚS Á. 2007, 20-23.

³⁹ KOZÁK 1961-62, 111.

⁴⁰ VR 227. § 269.

⁴¹ DF 244359.

⁴² vö. BENKHARD – LUKÁCS 1996.

A hagyomány ugyanakkor jóval korábbinak tartja a templomot, titulusan keresztül a Szent Imre kultuszhoz kötve azt⁴³. Habár nem indokolható az elmélet, mégis érdemes röviden cáfolni. A templom Szent Imre titulását először 1315-ben⁴⁴ említik.⁴⁵ Szent Imrét Istvánnal együtt 1083-ban avatta szentté I. László, hogy megalapozza a dinasztia szakrális tekintélyét a Nyugat-Európában már jól ismert szentkirály hagyomány Árpád-házi elindításáért.⁴⁶ Wehli Tünde ellenben rámulatott, hogy a szenttéavatás még nem jelenti egyértelműen a kultusz elterjedését, hisz a magában álló Imre-ikonográfia csak az Anjouk alatt alakul ki⁴⁷, Török József pedig kiemelte, hogy Imre önálló officiuma is csak a tatárjárás után készült el.⁴⁸ Mindezek alapján azt lehet mondani, hogy a 11. században még nem nagy az esélye, hogy nem királyi alapítású, mitöbb, jelentéktelen falusi templom Szent Imre - titulust kapjon. Tehát ez szintén bizonyíthatatlan elméletnek tekinthető.

A kérdést így a kutatásnak ezen a pontján egyelőre nem tudom megválaszolni⁴⁹, de egy későbbi fázisban célszerűnek találnám a templom tégláiból vett minta termolumineszens vizsgálatát. Újabb ante quem művészettörténeti keltezésre is lehetőség nyílhatna, hiszen a román szentélyben a falkutatás freskókat fedezett fel, amelyet a helyreállítások kutatás és dokumentálás nélkül elvakoltak. Egyetlen rossz minőségű fényképet találtam eddig a szentély freskótöredékéről (19. ábra), amely feltehetően egy glóriás szentet vagy Krisztust ábrázol.

A második periódus építését Kozák Károly kerámia alapján helyezte a 14. és 15. század fordulójára helyezte. A kerámiák a teljes leletanyaggal együtt elkeveredek, nem őrzi őket együtt az illetékes múzeum a dokumentációval. Így nem keltezhető újra a gótikus periódus a kerámiatöredékek alapján⁵⁰. Ellenben a gótikus templom földeme igen ritka középkori gerendaszerkezetből áll⁵¹, illetve a román kori kapu átépítésekor is kerülhetett egy mai is látható tartógerenda a mai gótikus ajtó fölé, így ha adódna rá lehetőség, dendrokronológiai

⁴³ vö. BALOGH 2001.

⁴⁴ DF 244359.

⁴⁵ A legtöbb középkori Szent Imre titulus említése is 14. századi, bár ez inkább a forráshagyományozódás következménye, nem pedig tendenciára utal. MEZŐ 2003, 119-123.

⁴⁶ KLANICZAY 1986, 19-23.

⁴⁷ WEHLI 1986, 60.

⁴⁸ TÖRÖK 1986, 41.

⁴⁹ Egy másik hagyomány a 10. századi szláv lakossághoz köti a templomot, és a falu szóbeli hagyománya ezt preferálja. Ennek az lehet az oka, hogy a 17. században nagy mennyiségű szláv lakosság töltötte fel a falut, és a mai napig a lakosság fele szlovák. De ezen az érzelmi kötődésen kívül nincs okunk feltételezni, hogy 10. sz. templomról beszéljünk.

⁵⁰ A Kozák-hagyaték birtokosa pedig nem bocsátotta rendelkezésemre ötvenkét Kozák-dobozát.

⁵¹ Id. bővebben VÁNDOR 1996.

vizsgálat⁵² alapján igen nagy pontossággal keltezhető lenne a gótikus periódus építése, és ezzel együtt a román kori nyugati épületrész elbontása.

2. Kinek a temploma? Egyházasdengeleg középkori birtoklástörténete

Eddig adós maradtam a birtoklástörténet áttekintésével, ami ezen a ponton már nem halogatható tovább. Alapfeltevésem az volt, hogy ha nagyon alaposan megvizsgáljuk az okleveles említéseket, akkor vagy a keltezést sikerülhet megkönnyítenünk, vagy akár jelentős kegyurat találhatunk, ami magyarázhat egy esetleges karzatot. Előre kell bocsátani, hogy az okleveles adatok az egyik választ sem rejtették, azonban nem haszontalan a birtokosok részletes áttekintése.

Dengeleg első ismert tulajdonosa az 1246 előtt birtokló Kacsics nemzetség, név szerint pedig Farkas fia Falkos. Erre következtethetünk abból, hogy 1246-ban, miután hűtlenség miatt elkobozták tőle, a király Pok nb. Móricnak adományozza a területet⁵³. 1246–1272 szerezhette meg a birtokot a Kökényesréold nembeli – valószínűleg - [I⁵⁴.] Kilián, mivel 1285-ben azért juttatják vissza Kökényesréold nb. Kilián fia Kilián mesternek Dengeleget, mert az az ő örökölt birtoka volt, amikor V. István jogtalanul Mikó fia Péternek adta. Ez az eset valamikor 1270–1272 között történhetett, az intézkedés utóéletéből pedig gyanítható, hogy a Kökényesréoldokat formálisan nem fosztották meg Dengelegtől⁵⁵. Ugyanis 1285 előtt a birtok per alatt áll, mivel Kökényesréold nb. Kilián fia Kilián perli érte Mikó fia Pétert. 1285-ben királyi ítélet folytán Kökényesréold nb. Kilián fia Kilián visszakapja Dengeleget mint örökölt birtokát, igaz 1300-ban még mindig pereskedik a birtokért⁵⁶. Ekkor Márkus fia Mór, Batiz fia István és rokonaik kezén van a terület, akik visszaadják azt Kökényesréold nb. Kilián fia Kilián mesternek⁵⁷.

1315-ben a váci káptalan oklevele alapján a Kökényesréold nemzetség tagjai szervienseiknek⁵⁸, a 15. századtól Dengelegieknek is nevezett Böhönce-fiaknak adják Dengeleget, ahol az oklevél szerint a Szent Imre tiszteletére szentelt templom áll, tehát

⁵² Az egyeztetés a dendrokronológiai szakemberekkel jelen pillanatban is folyamatban van.

⁵³ Fejér CD IV/1. 401–409., különösen 409.; RA 827. sz.; Györffynél az eredeti birtokos neve hibásan szerepel: Györffy ÁMTF IV. 235.

⁵⁴ A követhetőség kedvéért a három egymást követő Kilián fia Kiliánt megszámoztam.

⁵⁵ DF 244308.; RA 3359. sz.

⁵⁶ Érdekes kitérni rá, hogy az 1300-i oklevélben emlegetett, Nógrád megyei Szőlős - amely valószínűleg Mátraszőlőst jelöli - vára Fügedi Erik szerint 1290 után nem szerepel az okleveles anyagban, így valószínűleg a vár egy eddig ismeretlen említésére találtunk.

⁵⁷ DF 244309.

⁵⁸ DF 244359.; AOKI IV. 211. sz

egyben ez a templom első említése is. Valójában alighanem csupán Dengeleg egy részét érintette az adomány, hiszen a Kökényesréndok birtoklása még 1347-ben is adatolható a faluban⁵⁹, vagyis a 14. század első felében valószínűleg egymás mellett birtokoltak a Kökényesréndok és egykori, az általam jobb híján Böhönce-fiaknak nevezett szervienseik. Hogy a templom fölötti kegyuraság kit érintett, azt nem tudjuk bizonyosan. Az a tény, hogy 1315-ös oklevélben a templomot külön is megemlítik, arra utal, hogy ezt is átengedték a Böhönce-fiaknak. Az, hogy a templomon 14. század eleji építkezéseket nem lehet kimutatni, esetleg megerősítheti a gyanút, hogy a viszonylag tehetős 13. századi kegyurak, a Kökényesréndok után a 14. század elején kevésbé gazdag patrónusok kezére került az épület. Hogy a templom és a birtok nem képviselhetett kiemelkedő értéket a Kökényesréndok szemében, azt az is mutatja, hogy 1315-ben a nemzetség egy olyan tagja rendelkezik róluk, akinek egyébként más oklevelek tanúsága szerint már az apja sem Dengelegen élt, hanem a szintén Nógrád megyei Terjénen⁶⁰. 1347-ből származik az utolsó adatunk a Kökényesréndok részleges dengelegi birtoklására. Ekkor ugyanis Kökényesréndok nb. [III.] Kilián dengelegi birtokait a Böhönce-fiak atyafiságához köthető Péter fia Tamás és Bálint, valamint Pothok fia István és Pál fia Miklós Nógrád megyei nemeseknek engedi át.

Meglehetősen kilóg a sorból, hogy 1418-ban a Herencséniek szerepelnek dengelegi birtokosként, azonban nem tudjuk, hogyan szerezték ott javaikat.⁶¹ Itteni birtoklásuk azonban valószínűleg talán átmeneti. 1431-ban Rédei Demeter fia Sandrinus [Sándor] dengelegi birtokrészekért perli a Böhönce-fiak atyafiságához tartozó Pálya Tamást, István fia Antalt és Osvát fia Mihályt arra hivatkozva, hogy Sandrinus néhai apósa, az ugyancsak a Böhönce-fiak közül való István fiú örökös nélküli halála folytán a birtokrészek az ő feleségét, azaz a néhai István leányát, Skolasztika úrasszonyt illetik.⁶² A pert azonban Sandrinus elveszíti, Pálóczi Máté országbíró a dengelegi birtokrészeket az alpereseknek ítéli. Az 1431-i per szolgáltatja egyszersmind az első adatunkat a Rédeiek dengelegi birtoklására: mivel a későbbiekben az 1431-ben pereskedő Sandrinus fiát és unokáját is dengelegi birtokosként említik, igen valószínű, hogy az országbírói ítélet ellenére a Rédeieknek sikerült elérniük, hogy a Böhönce-fiak a fiú örökös nélkül elhunyt István egykori birtokainak egy részét mégis kiadják

⁵⁹ DF 244309.; AOKl XXXI. 333. sz.

⁶⁰ Id. családfa. Továbbá minden említett személy és az azok közötti kapcsolat visszakereshető a II. Függelékben.

⁶¹ DL 43426.; ZsO VI. 2606. sz.

⁶² DF 244359

Sandrinusnak és Skolasztika úrasszonynak. Ezt követően a 1431–1484 közötti időszakban Rédei Sandrinus fia László dengelegi javakat is birtokol. Az utolsó ismert középkori birtokosunk pedig az 1484-ben említett Rédei Zsigmond, aki Putnoki Bertalannak zálogosítja el a birtokot.⁶³

Azért tartottam különlegesen fontosnak alaposan megvizsgálni a dengelegi birtoklástörténetet, mert reméltem, hogy magyarázatot adhat arra, mi eredményezhette, hogy a 13. században vagy korábban megépülhetett a szokatlan alaprajzú román kori templom - azonban a vizsgálat nem szolgáltat megnyugtató eredménnyel. Mivel ha a templom a 13. században épült, nem tudunk hozzá Kökényesréndold építettöt bizonyítani. Mi több, az logikátlan is lenne, hiszen a tény, hogy ők ebben az időben a területet adják-veszik, nem vall jelentős családi birtokra. Továbbá az is valószínűtlenné teszi egy rendhagyó alaprajzú templom építését, hogy a közelben kereshető a Kökényesréndolok családi monostora, Kökényesmonostor⁶⁴. Ebből kiindulva egy utolsó lehetőségünk, hogy mindennek ellenére összevetjük a Szent Imre - templomot az említett családok egyéb építkezéseivel, mivel tudjuk, hogy a nógrádiakon kívül a Kökényesréndoloknak volt egy észak-magyarországi, illetve egy dobokai ága is⁶⁵.

Másik magyarázatunk, hogy a templom még a Kacsics nemzettség birtoklása alatt épült meg, 1246 előtt. Ez az elképzelés azonban szintén az előbb már felmerült problémát vonja maga után, mégpedig hogy a Kacsics nemzettség birtokai között sem foglalt el előkelő helyet Egyházasdengeleg. A Kacsicsok ősbirtokai az Ipoly partján terültek el, birtok központjuk pedig Szécsény volt⁶⁶. Így azt láthatjuk, hogy történeti adatokkal nem lenne magyarázható egy különleges karzat, amely nem csatlakozna toronyhoz, hanem önmagában állna nyugaton.

IV. Edények a falban

A kis történeti kitekintő után visszatérve a templom épületére, a román kori periódus egyik további érdekessége a hajó falában felfedezett három edény (20. ábra). A falkutatás jelentésében nem esett szó a belső fal kutatásáról, ellenben az ásatási naplók a második ásatási évben írnak róla, hogy vakolatleverés közben a D-i fal belső oldalán a hármaskamra ablak alatt, a mai padlótól 1,2 m magasságban egy fektetett, szájjal kifelé fordított, vörösesbarna anyagú, kihajló peremű edényt találtak, melynek szájátmérője 10 cm, belső magassága 20 cm volt. Belseje habarccsal és egy habarcsos téglával volt kitöltve, melynek anyaga és színe a

⁶³ DL 19008

⁶⁴ ROMHÁNYI 2000, 53.

⁶⁵ KARÁCSONY 1900, 794-800.

⁶⁶ KARÁCSONY 1900, 730-731.

román fal kötőanyagáéval egyezett meg. Ezekről nem készült fénykép, illetve a dokumentációban említett leemelt perem sincsen meg, csak egy, az elhelyezkedésüket jelölő rajzot ismerünk. Később még két befalazott edényt találtak: a D-i falon a szentély diadalívétől 0,76 m-re, és az É-i falon attól 0,44 m-re. Mindkettő pereme hiányzott, habarccsal és kődarabbal voltak kitöltve, szájuk előtt csak vakolat volt, tehát nem voltak téglával elfalazva.

Korábbi kutatásom során ezt a témát még kérdőjellel illettem, mostanra azonban meggyőződésem, hogy esetükben rezonanciaedényekről, más szóval akusztikai edényekről beszélhetünk. Korábban felmerült még a teherkönnyítés, illetve a hőszigetelés opciója, ellenben ezeket már elvetendőnek találtam. Kozák Károly szerint építési áldozatokkal van dolgunk, ám emellett nem szól elegendő bizonyíték. Éppen ellenkezőleg: az építőáldozatokról szóló anyaggyűjtésem konklúziója szerint az egyházasdengelegi edények nem építőáldozatok. Bizonyítandó ezt az állítást szükséges áttekintenünk a vonatkozó szakirodalmat, hogy következtetésem biztos lábakon álljon.

1. "Edény" -és építőáldozatok

A munkát azonban nehezíti, hogy a szignifikáns példáinkat korszakok és diszciplínák határán találjuk meg, nem pontosan a középkori régészet által vizsgált területen. Így a rituális áldozatok inkább a népvándorlás és honfoglalás korából feltártak és így ismertek, illetve a néprajz tudománya szolgálhat több információval az átöröklődő hagyományon keresztül. Mindenesetre igyekszem áttekinteni a témában publikált középkori eseteket, azonban a néprajzi értelmezéseket ezen tanulmánynak nem célja bemutatnia, ahogy az áldozatok értékelését sem végzem el az adott keretek közt. A Szent Imre templom kapcsán nekünk két esetet kell figyelembe venni: az épülethez köthető áldozatokat, és az edényekbe rejtett, de nem feltétlenül épülethez köthető áldozatokat az Árpád-kor idejéről. Nincs módon rá részletesen kitérni, de a mentalitástörténet szempontjából igazán érdekes már a téma felvetésekor implikált kérdés is: a keresztény épület kapcsolata a pogány rítussal. Hasonlóan izgalmas ennek leágazó kérdése is, a nem egyházi, de keresztény közegű objektumokban talált áldozatok témája. Ám ezek kifejtése egy későbbi dolgozat anyaga lehet.

a. Szakrális építőáldozatok⁶⁷ a középkori Magyarországon

Nem időrendben haladva ugyan, de legközelebb a mi példánkhoz a budai Szent Péter templomban H. Gyürky Katalin által megtalált, 13. századra keltezett import edény áll. A bécsi eredetű zöldmázos ivóedényben egy kakas csontvázát tárták fel⁶⁸. Azt kell mondanunk, hogy csak a szakrális helyszín és az edény a közös a két lelőhelyben, hiszen a Szentpétermártír városi leletet a szentély alapozásában találták meg, szerves anyaggal kitöltve. Azonban a templomi áldozatok sora itt még nem áll meg. A székesfehérvári Szent Péter templom É-i oldalán kívül egy alapozási gödrében négy edényt, két üveg poharat, egy teljes kutya csontvázát, hét tyúkot, egy tojást, egy libát és egy marhakoponyát fedeztek fel⁶⁹. Magyar Kálmán a Babócsa - Nárciszos lelőhelyen végzett ásatása során a monostor melletti falu házában, a padlózat alatt egy kicsit töredékes, enyhén kihajló peremű, a válltól derékig fogaskeres mintával díszített mintájú, sárgás színű, szemcsézett aljú cserép-fazék került elő, amelyben egy szárnyas állat csontjai és egy szürkés-fekete áttört gyöngy voltak.

A következő lelőhely, Esztergom - Alsósziget bencés apácakolostora azért érdekes számunkra, mert nem csak az edényáldozat jelenléte, hanem temetőkápolnájának alaprajza miatt is ritka analógiája tükrös alaprajzú templomunknak. Ugyanakkor az áldozat ebben az esetben sem feleltethető meg az egyházasdengeleginek: itt egy 12. századi érmével datált rétegben egy, a szájával lefelé fordított fazékban csirkecsontvázát, tojást és három vasszőget találtak⁷⁰. Esztergom területén másutt is igen hasonló, de nem épülethez köthető áldozat került elő Árpád- kori Esztergom - Szentgyörgymező lelőhelyen, ahol öt szájjal lefelé fordított cserépedény külön helyezkedett el kisméretű gödrökben. Ezek közül kettő csirkecsontvázát, míg három tojáshéjdarabokat tartalmazott, utóbbiak alá vasszegeket szúrva⁷¹. Szintén fazékba rejtett kakascsontokat találtak Vácszentlászló - Pusztatemplom lelőhelyen is.⁷² A tapolcai bencés kolostornál is egy lefelé fordított fazékba rejtettek el egy csirkét, vasszőget és kavicsot.⁷³

Egy másik csoportot képeznek a fejezeten belül a nem templomban, de annak környékén

⁶⁷A kutatás nagy hiányossága, hogy az áldozati edények közül több nem közölt, így csak másodlagos szóbeli közlésre tudunk hivatkozni például Zalavár, Borsod (Wolf Mária szóbeli közlése PÖLÖS 2001, 468), Visegrád (Gróf Péter szóbeli közlése l.m). Szintén templomba épített lehetséges edényáldozatról is szól szóbeszéd Bélapátfalva esetében is, ám ez idáig még szóbeli közlésre hivatkozó publikációra sem akadtam.

⁶⁸ H. GYÜRKY 1967, 80

⁶⁹ KRALOVÁNSZKY 1969.

⁷⁰ LOVAG 1985.

⁷¹ HORVÁTH 1979, 42.

⁷² WOLF 1993, 543.

⁷³ Pusztai Tamás szóbeli közlése Terei Györgynek. Terei 2011, 201.

előkerült rituális leletek. A Hajdú-Bihar megye északi szélén található Fancsikán szintén öt nagyméretű, 12-13. századra keltezhető cserépedény került elő, melyek közül három kutyakoponyát tartalmazott⁷⁴. A jáki apáti háznál egy téglaház padlójában egy fejjel felfele fordított, kővel és téglával letakart edény, benne egy csirkecsontváz voltak, az edény mellett pedig összetört tojás.⁷⁵

Nem szakrális, az álló falak miatt mégis tárgyalandó az erődítésbe rejtett áldozat⁷⁶, így a Sorkisfalud - Zalak Árpád-kori várában egy épen megtalált 13. századi fazék, amelyet az ásató Kiss Gábor értelmezett építési áldozatként⁷⁷. A néprajzi kutatás számon tartja már a 20. század elején a tordai kastélyba befalazott kutyát és macskát építési áldozatként.⁷⁸

b. Nem szakrális épülethez köthető "edényáldozatok"

A kép teljessége érdekében szükséges átfutni a falhoz nem köthető, mégis áldozatnak tekinthető edényeken. Keszthely - Dobogó Árpád-kori településen a tüzelőhely és a kemence közelében 80 cm mélységben egy szájával lefelé fordított fazékban tojáshéj és vasszegek kerültek elő, a leletegyütttest az ásató Sági Károly végül kerámia alapján a 12-13. századra keltezte⁷⁹. Szintén erre az időintervallumra tehető hasonló módon az a lelőhely nélküli lelet, amely Jászágó határából, az Ágói-patak jobb partjáról homokkitermelés közben került elő. Ez egy teljes épségében megmaradt, belül égésnyomokat tartalmazó edény, amelyben egy tyúk csontjait és tojáshéjat találtak⁸⁰. Ezek a példák azért fontosak számunkra, mert a templomunk, amelynek falában a feltételezett edényáldozat rejtőzött szintén a 11-13. század közé keltezhető. Sajólad - Kemej határrészében egy késő Árpád-kori földfelszínre épített objektumtól hat méterre délnyugatra, 2,66 m mélységben egy 1 m átmérőjű gödörben egy, a szájával nyugat felé irányított palack került elő, ami mellett egy sertés fogtöredékét, egy ló lábszárcsontját valamint egy emberi combcsontot találtak meg⁸¹. A középkori Felhévíz és Szentjakabfalva ásatásian Pölös Andrea négy egymástól független edényáldozatot is említ. Így a Bécsi út 65-

⁷⁴ VÖRÖS 1990. 117–127.

⁷⁵ VALTER 2005. 547–549.

⁷⁶ Meglep, hogy az eddigi legközelebbi analógiám földrajzilag meglehetősen távoli, hisz egy csehországi várban, Hykvaldy hradban akadtam rá, ahol a várfalba falazták kívülről az üres, szájjal kifordított edényeket. Elkövetkező prágai félévem alatt igyekszem a cseh szakirodaomban is utánanézni a kérdésnek, addig azonban csak a felvetéssel szolgálhatok.

⁷⁷ KISS 1995, 216.

⁷⁸ TÉGLÁS 1910

⁷⁹ SÁGI 1967, 55.

⁸⁰ FODOR 1986, 139.

⁸¹ WOLF 1993, 543.

66. telken a ház DNy-i sarkából jött elő egy 13. századi osztrák pecsétetes import edénybe rejtett tojás. A Bécsi út 38-42. telek alatt szintén DNy-i oldalon, előre ásott gödörben csigavonalas fehérkerámiába tett jércecsontvázat találtak. Ehhez hasonló a Bécsi út 1-3. alatt talált fazék, csak éppenséggel az üresen került elő. Az utolsó esetben ismét házhoz nem tartozó edényt leltek a Bécsi út 68. telken, fejjel lefelé fektetve a gödörbe, alatta beszúrt vasszöggel.⁸² Győr–Ecén csirkecsontok jöttek elő két lefelé fordított edényből⁸³, Visegrád–Várkertén pedig kakascsontváza rejtőzött egy fazék alatt⁸⁴

A legújabb és egyben legbősegebb eredmény Kána faluhoz köthető. Itt hét szájjal lefelé fordítva eltemetett edényt talált Terei György házakhoz köthetően, tízet objektumtól függetlenül, kettőt árokban, egyet kemencében és egyet rétegben.⁸⁵ A nagy részük a szokásos állatmaradványokat és szegeket rejtette, ugyanakkor üresen is kerültek elő áldozati edények.

Összegzésképpen habár láthatjuk, hogy van edénybe rejtett építési áldozatra példa, a középkorban építési áldozatot leginkább a földbe temettek⁸⁶, továbbá az edény nem volt üres.⁸⁷ Ha a szerves anyagok el is pusztultak, az áldozat részeként csont vagy tojáshéj maradványok, vagy esetleg vasszeg előkerülhettek volna, ahogy az az eltemetett áldozatoknál tapasztalható, ám erről feljegyzés nem található a dokumentációban. Pölös Andrea alapján a néprajzi analógiákban sem találni hasonló áldozatot⁸⁸.

2. Akusztikai edények

A helyreállító építészek, Pattantyús Ábrahám Ádám és Horváth Alice szerint az egyházasdengелеgi kerámiák a kisméretű, első templomtér akusztikájának javítására szolgáló rezonancia-cserépedények.⁸⁹ Ez a gondolat jobban alátámasztható, mint az áldozati edény teóriája, ellenben a szerzők számomra nem elfogadható logikai következtetéssel jutnak el ideáig, hiszen ezt helyben továbbélő római hagyománynak tartják, én viszont a középkori hagyományozódást tartom valószínűbbnek. Habár a rezonanciaedény megjelenik az antik építészetben, majd a bizánci építészet tovább örökíti, megtalálható a jelenség, német szakkifejezéssel Schallgefässe nyugati középkori párhuzama. Annak ellenére, hogy a

⁸² PÖLÖS 2001, 469.

⁸³ TOMKA 2007. 86

⁸⁴ Gróf Péter szíves szóbeli közlése Terei Györgynek. TEREI 2011, 201.

⁸⁵ DARÓCZI-SZABÓ -TEREI 2011, 211.

⁸⁶ PÖLÖS 2001, 467-485.

⁸⁷ SÁGI 1967, 55-88.

⁸⁸ vö. PÖLÖS 2001, 467-484.

⁸⁹ HORVÁTH – PATTANTYÚS 2007, 9.

hatékonysága fizikai kutatások alapján ellentmondásos,⁹⁰ mégis a 11. századtól a 16. századig látható Németországtól Svédorszáig, szerte Nyugat- Európa templomépítészetében.⁹¹ A hasonlóság jelentős, hisz ezeket az edényeket is a hajóban, fejmagasságban, nem elfalazott, nyitott szájjal⁹² kifelé találhatjuk meg. Az általunk tárgyalt darabokat is csak vakolat fedte, amelyről nem derül ki a dokumentáció alapján, hogy mikori.

Más mintát mutatnak, ám szintén akusztikai edénynek tartottak a soproni Kecske-templom hajójának boltozatában elhelyezett Anjou-kori edények is. Ezek a boltozathoz idomulva fejjel lefelé állnak, és szájukat lyukacsos agyagréteg fedi.⁹³

Ezek a hasonlóságok természetesen nem adnak magyarázatot arra, hogy az általunk vizsgált magyar falusi templomban hogyan is születhetett meg a falba rejtett edény ilyenfajta ötlete, ahogy az analógiák a Ny-i épületrész építését sem magyarázták, mindazonáltal a valódi összefüggésre rá nem világító hasonlóságok figyelemre méltóak.

V. Összegzés

Láthatóan nem volt céлом az egyházasdengелеgi Szent Imre templom teljes történetét felvázolni, hiszen olyan sokrétű problematikával bír, hogy csak egy monográfia terjedelmi keretei közé lehetne maradéktalanul beszorítani. Mégis, az egész kérdéskör esszenciája a román kori periódus vitás kérdéseiben rejlik, így nem haszontalan a jelen dolgozatban alaposan körbejárni ezeket.

A dolgozatban a templom és az ásatás rövid ismertetése után az alaprajzi kérdések megoldásával nyitottam. Megcáfolva az ásató Kozák Károly centrális, illetve kétszentélyes templom teóriáját, rekonstrukciókkal bebizonyítottam, miért célszerű toronnyal elképzelni az első templomot. Ennek során állapítottam meg azt is, hogy az elfalazott emeleti ajtó valószínűleg egy a karzatról paldásra vezető nyílást rejthetett. Második lépésként a keltezés nehézségének kérdését jártam körül, miközben építettőt keresve végigfutottunk a templom birtoklástörténetén is. Az utolsó fejezetben a falakban elrejtett edények problémáját igyekeztünk megoldani. Áttekintettük a magyarországi edény- és építésáldozatok

⁹⁰ DESARNAULDS – LOERINCIK, 2001, 70.

⁹¹ DESARNAULDS – LOERINCIK, 2001, 65.

⁹² DESARNAULDS – LOERINCIK, 2001, 67.

⁹³ NEMES 2011, 36.

szakirodalmát, hogy megbizonyosodjunk az egyházasdengelei esettel mutatott különbözőségekről. Magyarázatként a rezonanciaedények elképzelését ajánlottuk fel.

A dolgozaton kívül, eddigi kutatásom során, munkám első fázisában arra vállalkoztam, hogy a három ásatási év dokumentációjának (ásatási naplók, jelentések, alaprajzok, fotók és metszetrajzok) segítségével összegezzem a templom kutatásának történetét, és mindezeket alapul véve felvázoljam a templom építéstörténetét. Második lépésként rendszereztem a templomban feltárt temetkezéseket, és a harmadik szakaszban az okleveles említések alapos feldolgozásával tisztáztam a település középkori birtoklástörténetét. Mivel ez utóbbi köthető a román kori periódus dilemáihoz, részleteiben a jelen tanulmányban is helyt kapott.

Függelék I: Képmelléklet

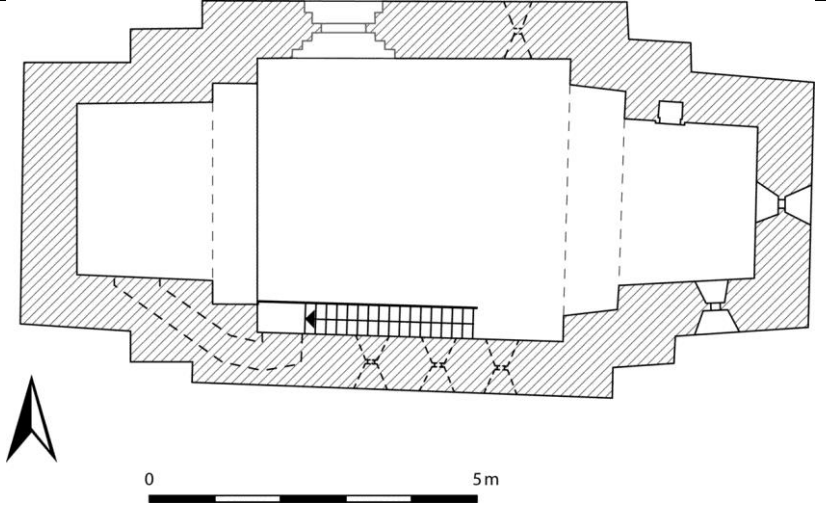
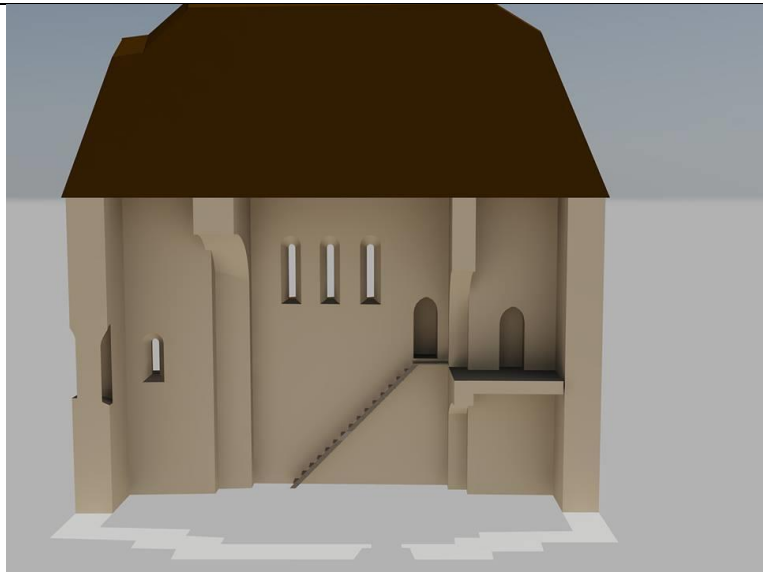
A fényképek saját készítésűek, a rekonstrukciók a szóbelin megnevezett segítőtársam munkáját dicsérik.

1. ábra. A templom délről. Jól megfigyelhető a román kori hajó és szentély csatlakozásánál a kettős beugrás.

2. ábra. Az északi kapu a sekrestyéből nézve.

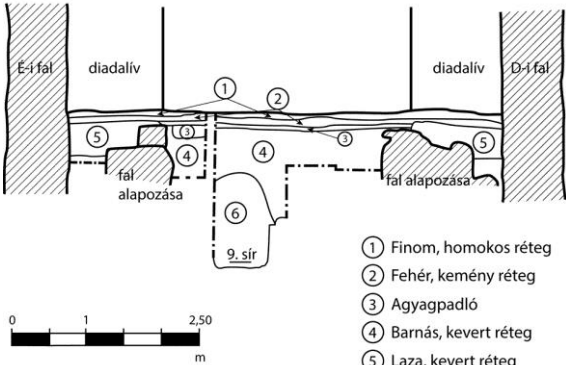
	3. ábra. A román kori templom rekonstruált alaprajza.
	4. ábra. A templombelső torony nélkül, a karzattal.
 160. kép. A templom belső képe a nyugati karzattal 171	5. ábra. A zalaszentmihályfai templom román kori karzata. H. Vladár 1974, 171.

6. ábra. Az emeleti ajtó és az románkori hevederív maradványa a gótikus felett.

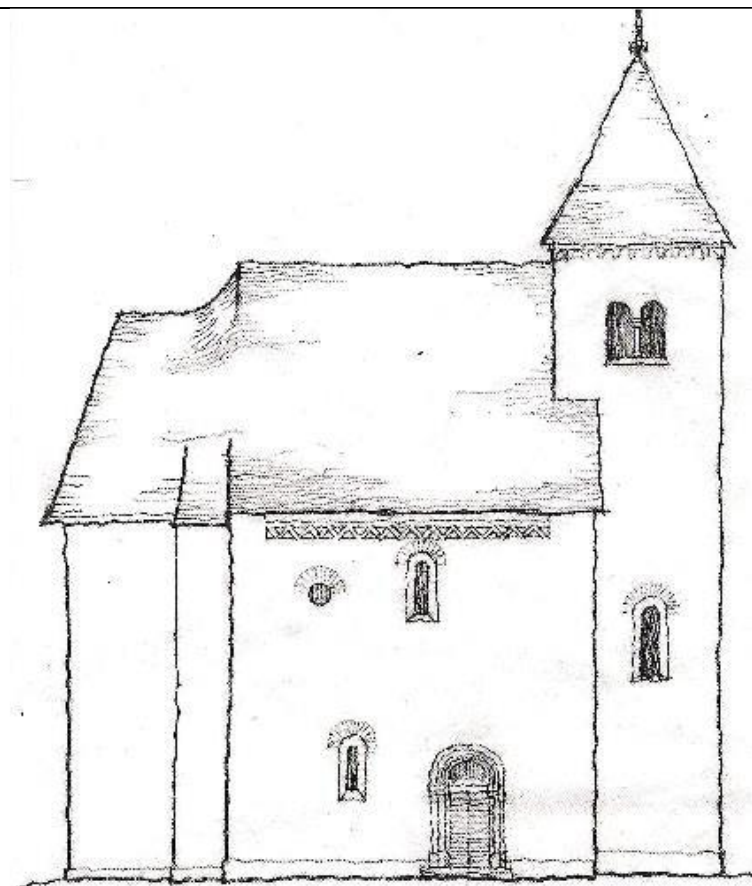

7. ábra. Az ajtó archív felvételeken. Kozák Károly fotója. Kubinyi Ferenc Múzeum. Szécsény. 1976.13.b.

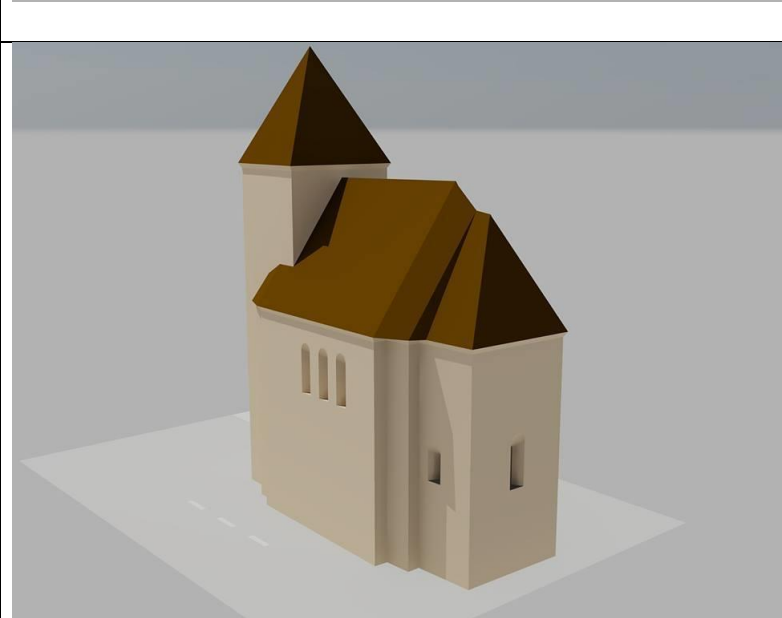
	8. ábra. A boldvai falfolyosó.
A templomhajó keresztmetszete K felé ① Finom, homokos réteg ② Fehér, kemény réteg ③ Agyagpadló ④ Barnás, kevert réteg ⑤ Laza, kevert réteg ⑥ Szürkés beásás (sírgödör)	9. ábra. A nyugati épületrész értelmezésére nyitott kutatóárok keleti metszete Kozák Károly alapján.
	10. ábra. A bényi templom emeleti ajtaja.

11. ábra. A torony nélküli templom rekonstrukciója kívülről.

12. ábra. A helyreállító építészek elképzelése.
Horváth –
Pattantyús Á. 2007,
39.

	13. ábra. A templombelső rekonstrukciója toronnyal.
	14. ábra. A templom külsejének rekonstrukciója toronnyal.
	15. A rekonstruált karzat szemből.

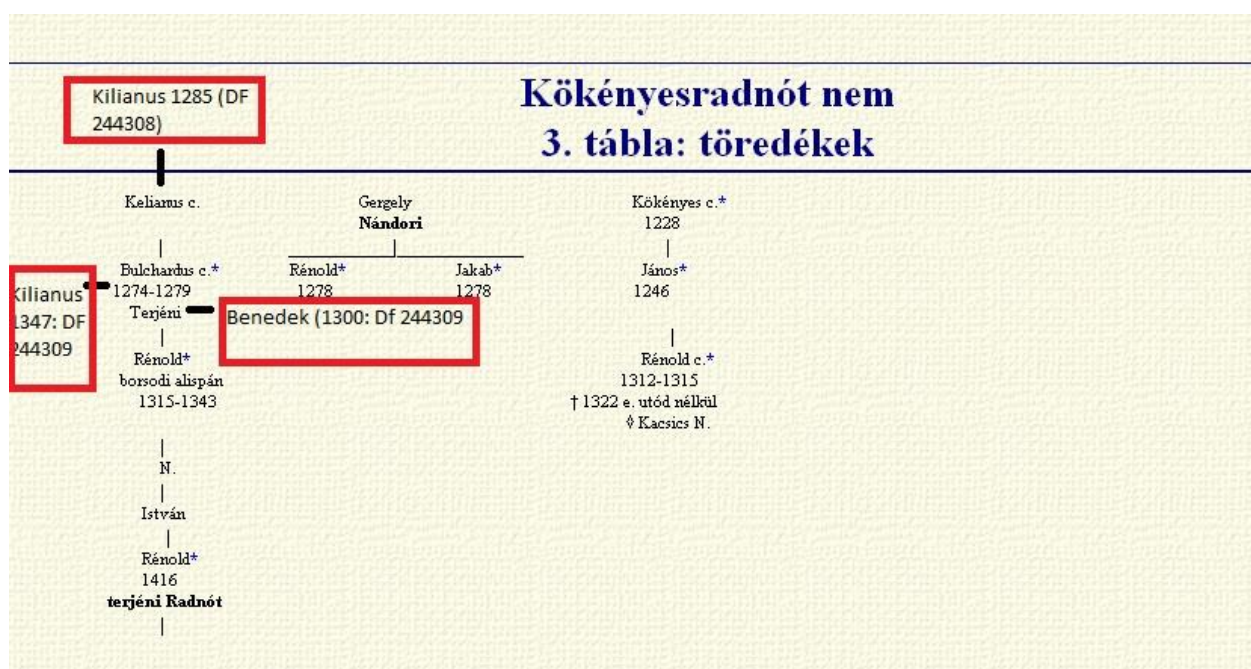
	16. ábra. A farkasfogas fríz.
	17. ábra. A lengyeltóti templom 12. farkasfogas díszítése.
	18. ábra. A máriaszéplaki 12. századi farkasfogas díszítés.

		19. ábra Román kori freskótöredék a szentélyben. Forster Gyula Nemzeti Örökséggazdálkodási és Szolgáltatási Központ Tervtár. 13925.
		20. ábra. A falban talált egyik akusztikai edény.

Függelék II.

Családfák I.: Kökényesrégnold nemzetség⁹⁴

A legidősebb Kökényesrégnold, aki birtokolt Dengelegen, minden bizonnyal [I.] Kilián⁹⁵, méghozzá feltételezésem szerint ő szerezhette meg 1246–1272 között a területet. Továbbá ez a Kilián az Engelnél ezen a néven egyedülként szereplő Kelianus comesszel azonos személy. Hozzá kell tenni, hogy a genealógiai táblán felsorolt személyek közül Engel Pál nem ismeri [II.] és [III.] Kiliánt és Benedeket sem, ennyiben tehát a dengelegi adatok alapján jelentősen kiegészíthető a Kökényesrégnold nemzetség Kilián-ágának genealógiája. Kiliánnak három fia volt: [II] Kilián⁹⁶- ez utóbbinak született még egy [III] Kilián⁹⁷ nevű fia -, Benedek⁹⁸ és terjéni Bolchardus⁹⁹. Az ő utóda pedig terjéni Régnold¹⁰⁰ volt, aki Szécsényi Tamás familiárisa, borsodi alispán.¹⁰¹

⁹⁴ A nemzetségek tagjai közül kizárólag azokat a személyeket tüntettem fel, akik szerepelnek a dengelegi vonatkozású okleveles anyagban.

⁹⁵ 1285 e.: DF 244308

⁹⁶ 1285: DF 244308.; 1300: DF 244309.; 1315: DF 244359.

⁹⁷ 1347: DF 244309.

⁹⁸ 1300: DF 244309.

⁹⁹ 1274: HOKm VIII. 204.; 1279: ÁUO XII. 272.; 1315 e.: DF 244359. Az idézett okleveles adat szerint bizonyosan nem lehetett [II.] Kilián vagy Benedek fia, ugyanakkor bizonyosan leszármazottja volt annak a Kökényesrégnold nb. előkelőnek, aki megszerezte Dengeleget, mivel a fiának rendelkezési joga volt a birtok ügyeiben [ld. az 1315-i oklevelet]: mivel szerintem a birtokszerzés a legvalószínűbben [I.] Kilián nevéhez köthető, és mivel [I.] Kilián vélhetően a 13. század derekán élt, Bolchardus működésére pedig 1274–1279 között vannak adataink [Engel 2003. Kökényesradnót 3.: töredékek], és 1315-ben vélhetően már nem volt életben [hiszen a fia rendelkezett Dengeleg ügyében], úgy gondolom, hogy Bolchardus leginkább [I.] Kilián fiaként azonosítható.

¹⁰⁰ 1315: DF 244359.; 1343: AOKm IV. 301., DL 96228

¹⁰¹ ld. Engel 1996. II. 262.; Engel 2003. Kökényesradnót 3.: töredékek

1. ábra: A Kökényesrénold nemzettség töredékes ágának geneológiája Engel Pál és a dengelegi oklevelek alapján. Pirossal jelölve az Engel által nem említett, de azonosítható személyek.

Családfák II.: Dengelegiek (Böhönce-fiak)

A Dengelegen birtokló családok közül a legnehezebben a Böhönce-fiak geneológiája egyértelműsíthető. A Böhönce-fiak elnevezés saját kifejezés, mivel az atyafiság tagjait az egykorú oklevelek a 15. század közepéig vagy apjuk nevével vagy a lakhelyükre utaló partikulával (de Dengeleg) jelölik meg. Legelsőként nézzük a Dengelegen nem birtokló, csak említett Böhönce közvetlen utódait.

Böhöncének¹⁰² három fia született: Gaynus (?) [I.] Péter¹⁰³, Puthe (Pache)¹⁰⁴ és Ilk¹⁰⁵. Bizonytalan, hogy Tamás¹⁰⁶, János¹⁰⁷ és a nógrádi szolgabíró Bálint¹⁰⁸ [I.] Péter fiai voltak-e, azonban Pál bizonyosan az volt. Ennek utóda [II.] Péter¹⁰⁹, akinek fia Pálya (Palya dictus) Tamás¹¹⁰, nádori ember.

Puthe leszármazottai [I.] István¹¹¹, Patak (Pothok)¹¹² és András¹¹³ voltak. Közülük egyedül Patak fiát, [II.] Istvánt¹¹⁴ ismerjük. Jánosról¹¹⁵ és Osvátról nem tudjuk biztosan, hogy fiai vagy unokaöccsei voltak - e az 1347-ben említett Istvánnak, az azonban biztos, hogy Pálya Tamással azonos nemzedékhez tartoztak, mivel egyetlen említésük alkalmával János¹¹⁶ fiát Antalt¹¹⁷ és Osvát¹¹⁸ fiát, Mihályt¹¹⁹ a Skolasztika úrasszony apjaként ismert István negyedfokú rokonának mondják, míg Pálya Tamást ugyanott ugyanezen István harmadfokú rokonaként említik.

¹⁰² 1299 e.: DF 244359.

¹⁰³ 1299: DF 244359.

¹⁰⁴ 1299: DF 244359.

¹⁰⁵ 1299: DF 244359.

¹⁰⁶ 1315: DF 244359.; 1347: DF 244309.

¹⁰⁷ 1315: DF 244359.

¹⁰⁸ 1343: DL 40925. [nógrádi szolgabíró]; 1347: DF 244309.

¹⁰⁹ 1431 e.: DF 244359.

¹¹⁰ 1406: DF 282654. [nádori ember]; 1431: DF 244359.

¹¹¹ 1299: DF 244359.

¹¹² 1299: DF 244359.

¹¹³ 1299: DF 244359.

¹¹⁴ 1347.: DF 244309.

¹¹⁵ 1431 e.: DF 244359.

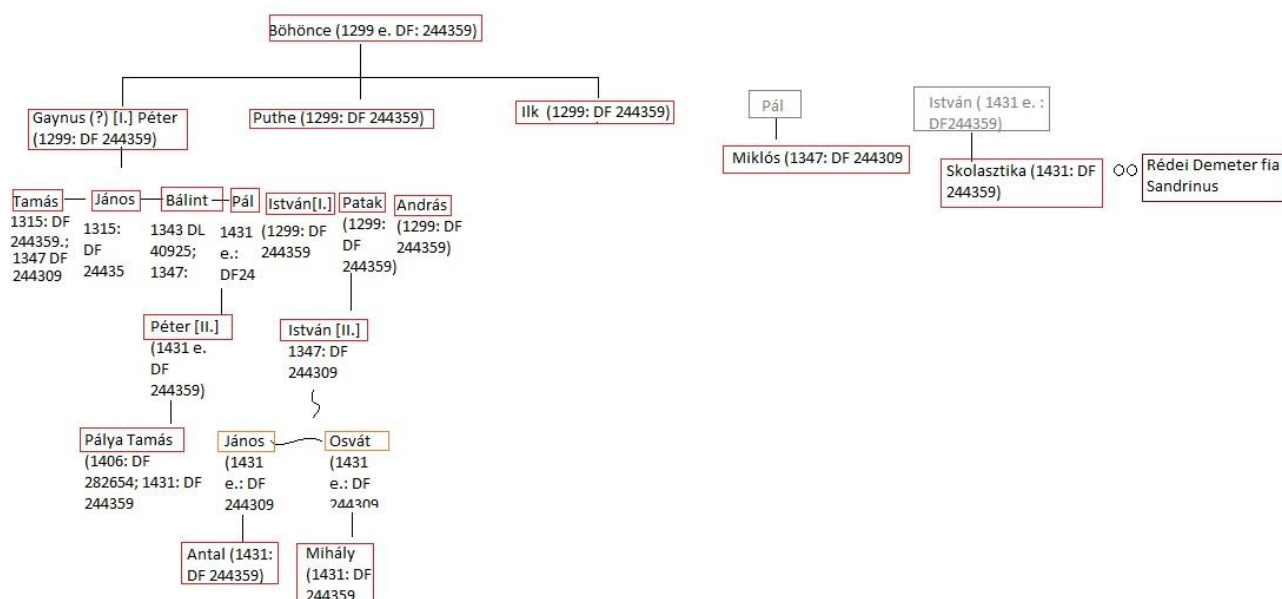
¹¹⁶ 1431 e.: DF 244359.

¹¹⁷ 1431: DF 244359.

¹¹⁸ 1431 e.: DF 244359

¹¹⁹ 1431: DF 244359.

Rajtuk kívül két „lebegő” tag, Pál és István is csatlakoznak a családhoz, akik valószínűleg Böhöncével közvetlen közelében foglalnak helyet a családfán. Nem lehetetlen, hogy Pál is Böhönce leszármazottja, esetleg fia volt, hiszen a fiát, Miklóst¹²⁰ 1347-ben Böhönce leszármazottaival együtt említik Dengeleg birtokosaként. István¹²¹ pedig bizonyosan Böhönce leszármazottja volt, hiszen Pálya Tamás harmadfokú, János fia Antal és Osvát fia Mihály negyedfokú rokonaként említik. Továbbá az is bizonyos, hogy nem azonosítható sem [I.], sem [II.] Istvánnal: az előbbinél nagyjából egy évszázaddal később élt, az utóbbival meg azért nem lehet megfeleltetnünk, mert ha Skolasztika apja is Patak leszármazottja lett volna, akkor közelebbi rokonságban állt volna János fia Antallal és Osvát fia Mihállyal, mint Tamással – márpedig az 1431-i oklevél szerint éppen Tamás volt a közelebbi rokona. Így bővebb adatok híján tehát nem tudom pontosabban is elhelyezni a családfán, az azonban biztos, hogy az ő lánya volt az a Skolasztika¹²², akinek rédei Demeter fia Sandrinus-szal kötött házassága révén Egyházasdengeleg a Rédeiek kezére került a 15. század közepén.

2. ábra: A "Böhönce-fiak (Dengelegiek) családfája.

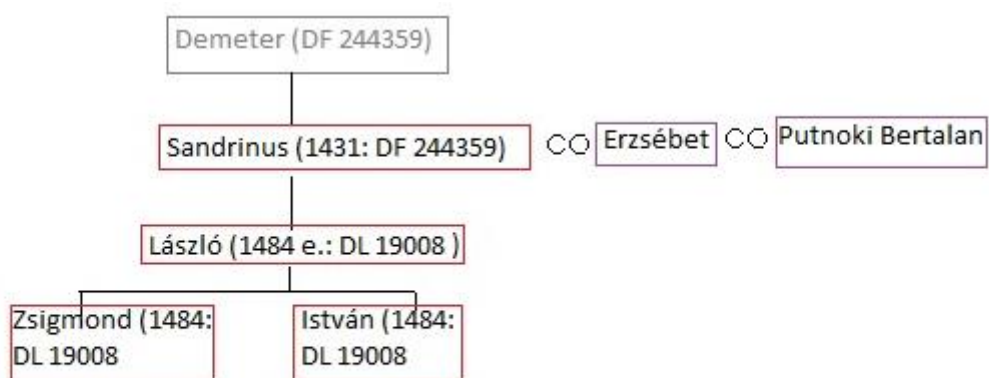
¹²⁰ 1347: DF 244309.

¹²¹ 1431 e.: DF 244359

¹²² 1431: DF 244359.

Családfák III.: Rédeiek

A legidősebb, az oklevelekben említett Rédei, Demeter Dengelegi birtoklása nem adatolható, csak utódaié. Fia Sandrinus¹²³, aki házasságot kötött dengelegi István lányával, Skolasztikával, és ez úton került a Rédeiek kezére a terület. Az ő gyermekük László¹²⁴, felesége pedig Erzsébet, gyermekeik Zsigmond¹²⁵ és István¹²⁶. Erzsébet későbbi férje Putnoki Bertalan lett, akinek Zsigmond elzálogosította a dengelegi birtokot.

3. ábra: A Rédei család dengelegi birtokosainak genealógiája.

¹²³ 1431: DF 244359.

¹²⁴ 1484 e.: DL 19008

¹²⁵ 1484: DL 19008

¹²⁶ 1484: DL 19008.

Bibliográfia

Elsődleges források:

- ÁN 1974 KOZÁK Károly: Egyházasdengeleg – római katolikus templom. Ásatási napló. 1974. október 23 - december 12. Kubinyi Ferenc Múzeum, Szécsény.
- ÁN 1975 KOZÁK Károly: Egyházasdengeleg – római katolikus templom. Ásatási napló. 1975. május 23 - december 18. Kubinyi Ferenc Múzeum, Szécsény.
- ÁN 1976 KOZÁK Károly: Egyházasdengeleg – római katolikus templom. Ásatási napló. 1976. március 29 - november 7. Kubinyi Ferenc Múzeum, Szécsény.
- AOkI Anjou-kori oklevéltár. I–XV., XVII., XVIII–XXIX., XXXI. Főszerk. Kristó Gyula – Almási Tibor. Szerk. Almási Tibor – Blazovich László – Géczi Lajos – Kristó Gyula – Makk Ferenc – Piti Ferenc – Tóth Ildikó. Bp–Szeged. 1990–2013.
- BÁN 1955. BÁN Attila: Harangtorony építési terve, 1955. Forster Gyula Nemzeti Örökséggazdálkodási és Szolgáltatási Központ Tervtár. 02897.
- Fejér CD Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis. Studio et opera Georgii Fejér. I–XI. Buda 1829–1844
- JEL 1975 KOZÁK Károly: Jelentés az egyházasdengelegi római katolikus templom feltárásáról. 1975. Kubinyi Ferenc Múzeum,

Szécsény.

JEL 1976

KOZÁK Károly: Jelentés az egyházasdengelegi római katolikus templom feltárásáról. 1976. Kubinyi Ferenc Múzeum, Szécsény.

JEL 1977

KOZÁK Károly: Jelentés az egyházasdengelegi római katolikus templom feltárásáról. 1977. Kubinyi Ferenc Múzeum, Szécsény.

RA

Az Árpád-házi királyok okleveleinek kritikai jegyzéke. Szerk. Szentpétery Imre – Borsa Iván. I–II/4. Bp. 1923–1987. (A Magyar Országos Levéltár kiadványai II. Forráskiadványok 9., 13.)

SEDLMAYR 1987

SEDLMAYR János: Egyházasdengeleg, római katolikus templom utólagos helyreállítás. Kiviteli dokumentáció. 1987. Forster Gyula Nemzeti Örökséggazdálkodási és Szolgáltatási Központ Tervtár. 23979.

Másodlagos források:

BALOGH 2002

BALOGH István: Dengelegi évszázadok - Egyházasdengeleg monográfiája. Egyházasdengeleg. 2002.

BANDMANN 1951

BANDMANN, Günter: Mittelalterliche Architektur als Bedeutungsträger. Berlin, 1951.

BENKHARD – LUKÁCS 1996

BENKHARD Lilla, B. – LUKÁCS Zsuzsa: Lengyeltóti. Plébániatemplom. Tájak, korok,

BUZÁS 2001	múzeumok kiskönyvtára 549. Budapest 1996.
BUZÁS Gergely: Pest megye középkori művészeti emlékei. in: Zsoldos Attila (szerk.): Pest megye monográfiája I/2., Budapest, 2001, 223-254.
DARÓCZI-SZABÓ – TEREI 2011	DARÓCZI-SZABÓ Márta – TEREI György: Szájjal lefelé fordított edények és tartalmuk az Árpáds-kori Kána faluból. <i>Budapest Régiségei</i> (2011). 198-226.
DÁVID– GERGELYFFY 1977	DÁVID Ferenc – GERGELYFFY András: Az Országos Műemlékei Felügyelőség falkutatásai 1973-1974-ben. <i>Magyar Műemlékvédelem</i> 8. (1997). 377 – 386.
DESARNAULDS – LOERINCIK, 2001	DESARNAULDS, Victor – LOERINCIK, Yves: Vases acoustiques dans les églises du Moyen Age. <i>Mittelalter - Moyen Age - Medioevo - Temp medieval</i> , 6. (2001) 3. 65-73.
EMŐDI 2010	EMŐDI Tamás: A Siteri református templom és falképei. Nagyvárad, 2010.
ENGEL 2003	ENGEL Pál: Középkori magyar genealógia. In: Arcanum IV. Helytörténet, honismeret, heraldika. DVD-ROM. Bp. 2003
ENTZ 1959	ENTZ Géza: A nyugati karzatok románkori építészetünkben. <i>Művészettörténeti Értesítő</i> . VIII (1959) 130. - 142.
ENTZ 1980	ENTZ Géza: Még egyszer a nyugati karzatokról. In: <i>Építés és Építészettudomány</i> XII. (1980) 1. 133–141.

- FODOR 1986 FODOR István, Középkori építőáldozat Jászágón, *Communicationes Archaeologicae Hungariae*. 1986. 139-145.
- FÜGEDI 1977 FÜGEDI Erik: Vár és társadalom a 13 –14. századi Magyarországon. Bp. 1977. [Értekezések a történeti tudományok köréből. Új sorozat 82.]
- H. GYŰRKY 1967 H. GYŰRKY Katalin: Középkori építőáldozat Buda egykori külvárosában. *Archeologiai Értesítő* 94. (1967) 80-83.
- HORVÁTH – PATTANTYÚS Á. 2007 HORVÁTH Alice – PATTANTYÚS ÁBRAHÁM Ádám: Egyházasdengeleg. Szent Imre templom. Vác, 2007.
- H. VLADÁR 1974 H. VLADÁR Ágnes: A zalaszentmihályi r. k. templom helyreállítása. *Magyar Műemlékvédelem* 1971-1972 (1974) 161-178.
- KARÁCSONYI 1900 KARÁCSONYI János: A Magyar nemzetségeka XIV. század közepéig. Budapest, 1900.
- K. NÉMETH 2011 K. NÉMETH András: A középkori Tolna megye templomai. Budapest, 2011.
- KOROKNAY 1958 KOROKNAY Gyula: Egyenes szentélyzáródású templomok Szabolcs-Szatmár megyében. *Nyíregyházi Jós András Múzeum Évkönyve*, 1. (1958) 98 – 128.
- KOZÁK 1961-62 KOZÁK Károly: A román kori egyenes szentélyzáródás hazai kialakulásáról. *Magyar Műemlékvédelem*. III. (1961-62) 111-134.
- KOZÁK 1965a KOZÁK Károly: Borsod megye egyenes szentélyzáródású középkori templomai.

- Hermann Ottó Múzeum Évkönyve*, 5. (1965) 223-25.
- KOZÁK 1965b KOZÁK Károly: Győr-Sopron megye középkori egyeneszáródású templomairól. *Arrabona*. 7.(1965) 133-156.
- KOZÁK 1977a Az Országos Műemléki felügyelőség kutatási 1973-1974-ben. *Magyar Műemlékvédelem*, 8. (1977). 367- 376.
- KOZÁK 1977b KOZÁK Károly: Egyházasdungeleg. *Régészeti Füzetek* I. 30 (1977), 45.
- KOZÁK 1985 KOZÁK Károly: Közép - Európa centrális templomai (IX.-XI. század). *Veszprém Megyei Múzeumok Közleményei - Publikationes Museorum Comitatus Vesprimiensis*, 17. (1985) 107-144.
- KRALOVÁNSZKY 1969 KRALOVÁNSZKY Alán: Székesfehérvár–Püspöki Székesegyház. *RégFüz* 1/22.(1969), p. 70–71.
- KRISTÓ 1996 KRISTÓ, Gyula: Anjou-kori Oklevéltár IV., 1315-1317. Budapest, Szeged 1996.
- LÁSZLÓ 1996 LÁSZLÓ Csaba: Régészeti adatok Pannonhalma építéstörténetéhez. In: TAKÁCS Imre (szerk.): *Mons Sacer* 996-1996. Pannonhalma 1000 éve. Pannonhalma 1996. 143-169.
- LOVAG 1985 LOVAG Zsuzsa: Esztergom–Alsósziget. In: *RégFüz* 1/38. (1985). 96.
- LOVAG 2001 LOVAG Zsuzsa: Esztergom-sziget. In: TAKÁCS Imre (szerk.): *Paradisum plantavit*.

- Bencés monostorok a középkori Magyarországon. Pannonhalmi Bencés Főapátság, Pannonhalma, 2001, 346-349.
- NAGY 1907
NAGY Iván: Nógrád megye története 1544-ig. Balassagyarmat, 1907.
- MAGYAR 1994
MAGYAR Kálmán, A Babócsai Nárciszos-Basakert Árpád- és középkori településtörténete a régészeti kutatások alapján, *Somogyi Múzeumok Közleményei* 10. (1994) 73-93.
- MEZŐ 2003
MEZŐ András: Patrocíniumok a középkori Magyarországon. Budapest, 2003.
- NEMES 2011
NEMES András: A soproni ferences templom és kolostor. Sopron, 2011.
- PÖLÖS 2001
PÖLÖS Andrea: Építőáldozatok. In: CSERI Miklós-TÁRNOKI Judit (szerk.): Népi építészet a Kárpát-medencében a honfoglalástól a XVIII. századig. Szentendre-Szolnok, 2001, 467-485.
- ROMHÁNYI 2000
F. ROMHÁNYI Beatrix: Kolostorok és társaskáptalanok a középkori Magyarországon. Katalógus. Budapest 2000.
- SÁGI 1967
SÁGI Károly: Árpád-kori varázslás régészeti emlékei. *Veszprém Megyei Múzeumok Közleményei* 6. (1967) 55-88.
- SZAKÁCS 2004
SZAKÁCS Béla Zsolt: A templomok nyugati térelrendezése és a "nemzeti monostor" kérdése. In: *Arhitectura religioasă medievală din Transilvania*. 3. (2004), Satu Mare: Muzeului Sătmărean. 71-98.

- SZAKÁCS 2007 SZAKÁCS Béla Zsolt: Toronyaljak és toronykövek a magyarországi romanikában. In *Arhitectura religioasă medievală din Transilvania*, 4. (2007) Satu Mare: Muzeului Sătmărean, 7-36.
- TAKÁCS 2001 TAKÁCS Imre: Pannonhalma. In: *Paradisum plantavit. Bencés monostorok a középkori Magyarországon*, 2001, 316- 322.
- TAKÁCS 2010 TAKÁCS Imre: István király és a művészet. In: *Vigilia*, 75. 8. (2010), 576-581.
- TÉGLÁS 1910 TÉGLÁS István, *Építőáldozat emléke Tordán, Néprajzi Értesítő XI. 60-61.*
- TETTAMANTI 2003 TETTAMANTI Sarolta: A váci püspöki székhely kora Árpád-kori székesegyháza?, in: *Műemlékvédelem XLVII* (2003), 231-232.
- TOMASZEWSKI 1974 Andrzej TOMASZEWSKI: *Romańskie kościoły z emporami zachodnimi na obszarze Polski, Czech i Węgier*. Wrocław, 1974.
- TOMKA 2007 TOMKA Péter: A honfoglalás korától a török korig. Amit Győr középkori történetéről megismertünk. In: *A vagongyár alatt – a vagongyár előtt. Kiállításvezető. Szerk. Bíró Sz. – Molnár A. – Nagy A. Győr, 2007. 63–92.*
- TÓTH – TAKÁCS 2001 TÓTH Melinda – TAKÁCS Imre: Szermonostor. In: TAKÁCS Imre (szerk). *Paradisum plantavit. Bencés monostorok a középkori Magyarországon*, 2001, 383–389.
- TÖRÖK 1986 TÖRÖK József: Szentté avatás és liturgikus tisztelet. In: *Művelődéstörténeti tanulmányok a*

- magyar középkorból. Szerk. FÜGEDI Erik. Budapest 1986. 33-47.
- TROGMAYER – ZOMBORI 1980 TROGMAYER Ottó – ZOMBORI István: Szer monostorától Ópusztaszerig. Budapest, 1980.
- VALTER 1974 VALTER Ilona: A zalaszentmihályfai r.k. templom kutatása. *Magyar Műemlékvédelem* 1971-72. Bp. 1974.145-160.
- VALTER 1999 VALTER Ilona: A boldvai református templom (volt bencés apátság) in: Myskovszky Viktor és a mai műemlékvédelem Közép-Európában. Nemzetközi konferencia Myskovszky Viktor születésének 60.évfordulója alkalmából. KassaBártfa–1998.május 18–21. Szerk. BALEGA, Alexander, Bratislava– Budapest 1999, 162–169.
- VALTER 2005 VALTER Ilona: A Ják nemzetség Árpád-kori lakóhelye Jákon. *CommArchHung.* 2005. 537–563.
- VÁNDOR 1996 VÁNDOR András: 16 – 19. századi ácsolt tetőszerkezetek Magyarországon. Magyar Műemlékvédelem Évkönyv 1980-1990. X. Budapest, 1996, 77-102.
- VARGA 1997 VARGA Lajos: A váci egyházmegye történeti földrajza. Vác, 1997.
- WEHLI 1986 WEHLI Tünde: Az 1083-ban kanonizált szentek kultusza középkori művészetünkben. in: Művelődéstörténeti tanulmányok a magyar középkorból. Szerk. FÜGEDI Erik. Budapest

1986. 54-60.

WOLF 1993

WOLF Mária, Babonás szokások Árpád-kori
falvainkban, Hermann Ottó Múzeum
Évkönyve 30-31/2. 543-562.